

WPROWADZENIE DO OCHRONY ZABYTKOWYCH DZIEŁ BUDOWNICTWA OBRONNEGO – FORTYFIKACJI WZNIESIONYCH OD 1918 DO 1989 R. NA ZIEMIACH POLSKICH

I. ZAKRES

Przedmiotowe wprowadzenie dotyczy grupy zabytków szeroko pojętej fortyfikacji, powstałych od końca I wojny światowej po rok 1989, traktowany jako początek końca zimnej wojny. W tym roku symbolicznym aktem w dziejach budowli i zespołów obronnych był upadek Muru Berlińskiego i rozpoczął się proces demilitaryzacji najpotężniejszej w Europie struktury przeszkód i bojowych stanowisk granicznych, oddzielającej Zachód od strefy wpływów Związku Sowieckiego.

Dokument odnosi się zatem do budowli i zespołów bojowych (służących do bezpośredniej walki) oraz niebojowych (zapewniających przetrwanie i funkcjonowanie struktur wojskowych, cywilnych, przemysłowych i państwowych w warunkach wojny), należących, z punktu widzenia systematyki fortyfikacji, do **systemu fortyfikacji rozproszonej** i **fortyfikacji systemów specjalnych**. Były one konsekwencją ewolucji systemu rozproszonego w obliczu nowych środków rażenia i systemów ich przenoszenia¹. Dotyczy to zespołów przestrzennych znacznie większych i bardziej zróżnicowanych formalnie oraz strukturalnie niż wcześniejsze wielkie pierścieniowe twierdze fortowe. Obejmują one nieraz całe regiony, leżące w obrębie kilku województw, choć składają się zazwyczaj z obiektów mniejszych od poprzedzających je czasowo fortów i grup warownych powstałych we wcześniejszym systemie fortyfikacji fortowej.

Przedmiotowe zabytki charakteryzują się największym stechnicyzowaniem w porównaniu z wszystkimi innymi zabytkami fortyfikacji, z wymagającym podkreślenia aspektem dominującej dekompletacji. Są odbiciem wynalazczości, postępu badań naukowych, wdrażania wiodących wynalazków XIX i XX w. – żeglugi powietrznej i podwodnej, rozpoznania optycznego, dźwiękowego i radioelektronicznego, napędu odrzutowego i raketowego, wdrażania nowych przełomowych technologii energetycznych (np. metody Bergiusa w produkcji paliw syntetycznych), zastosowania broni pancernej i szerzej motoryzacji na polu walki, narodzin i ewolucji doktryn supremacji w powietrzu; zastosowania broni masowego rażenia i konieczności ochrony przed nią.

II. RYS HISTORYCZNY

1. System fortyfikacji rozproszonej

Szybki rozwój systemu fortyfikacji rozproszonej wyniknął z masowej, choć nie do końca konsekwentnej krytyki systemu fortowego, w wyniku doświadczeń I wojny światowej. Dlatego za jej cezurę początkową przyjmuje się **rok 1918**, choć jej początki, jeszcze bez statystycznej przewagi zastosowań, są wcześniejsze i datują się co najmniej na lata wojny rosyjsko-japońskiej 1904-1905. Słabość strukturalna fortów, twierdz pierścieniowych (dowód – rozstrzelanie przez artylerię niemiecką i austriacką pancernych fortów belgijskich i wyeliminowanie Belgii w 1914 r.). Z drugiej strony skuteczność wzmocnionej fortyfikacji polowej (dowód – trwałość frontów w wojnie pozycyjnej), przy straszliwej cenie demograficznej zwycięstwa Francji, przyniosły rewizję pojęć o fortyfikacji. Pewien rodzaj akceptacji społecznej w wykrwawionym i w istocie spacyfikowanym społeczeństwie Francji uzyskać mogła jedynie skrajnie defensywna doktryna, na bazie której powstał projekt umocnień opracowanych przez Komisję Organizacyjną do spraw Rejonów Umocnionych (*Commission d'organisation des régions fortifiées* – CORF), którą nadzorował minister wojny Francji, Paul Painlevé, a następnie André Maginot. Skrajnie agresywna doktryna armii francuskiej, rozwijana po klęsce 1871 r., nazywana *ofensywą za wszelką cenę* (*offensive à outrance*), zastąpiona została *defensywą za wszelką cenę*. Cena ta wyniosła ponad 2,9 mld franków. Za tę kwotę w latach 1929–1934 zbudowano około 600 zespołów obronnych, czyli 5800 dzieł obronnych różnych typów. Tzw. *Linia Maginota*, łącząca się z Linią Obrony Renu, miała dać Francji czas

¹ Szczegóły zawarto w załączniku nr 3.

na dokonanie mobilizacji i wyznaczyć pole przyszłej, walnej bitwy o Francję. Idea **fortyfikacji rozproszonej** oparta była na studiach pułkowników Tricaud, Chavineaux i Frossard, stworzyła nową jakość w fortyfikacji. W miejsce twierdz pierścieniowych ukształtowany został front ufortyfikowany, składający się ze wspierających się na wzajem grup warownych, złożonych jednak ze stosunkowo niewielkich obiektów. Stanowiska obronne, wywodzące się z podobnych elementów dawnych fortów, nie były jednak połączone strukturalnie ich masywami, a rozrzucone na wielokrotnie większej powierzchni, czasami połączone podziemnymi traktami komunikacyjnymi. Fakt rozproszenia fortyfikacji znalazł odzwierciedlenie w nazwie systemu, który de facto jest aktualny do dziś. Za element wiodący, wyznacznik tegoż systemu uznaje się **schron bojowy** – niezależnie od jego formy i przeznaczenia. Francuskie pomysły rychło znalazły naśladownictwo w Czechosłowacji, Związku Sowieckim, a także w Polsce i Jugosławii, a po 1933 r. podobną drogą poszły Niemcy.

2. Fortyfikacje systemów specjalnych

Początki stosowania systemów specjalnych nakładają się czasowo na schyłek systemu fortowego (ok. 1900-1918). Ich rozwój następował w dobie zastosowania systemu fortyfikacji rozproszonej, umownie po 1918 r., jednak z wyraźnym przyspieszeniem po 1942 r., od czasów rozwijania wojny powietrznej jako próby autonomicznej (lub nawet wyłącznej) drogi wyeliminowania III Rzeszy i szybszego zakończenia II wojny światowej. Zaczęły one jednak dominować dopiero w latach 50. XX w. Za umowną datę przełomową można uznać rok 1953². Pojęcie „**fortyfikacje systemów specjalnych**” nie definiuje jednolitego charakterystycznego elementu wiodącego, gdyż formy elementów służących do prowadzenia aktywnej walki jak i do przetrwania ataku są silnie zróżnicowane pod względem funkcji, formy, skali i struktury. O rozwoju tych systemów zadecydowały dwa generalne czynniki – radykalne zwiększenie dystansu przenoszenia środków zniszczenia i radykalne zwiększenie ich siły rażenia. Spowodowały jeszcze większą autonomizację, zróżnicowanie i rozrzucenie elementów (w skali regionalnej, państwowej a nawet kontynentalnej), które w dawniejszej fortyfikacji odpowiadały funkcjonalnie stanowiskom, ukryciom, przeszkodom i komunikacji. Zastosowanie fortyfikacji systemów specjalnych w szczególności wpłynęło na kształtowanie urbanistyczne miast, zespołów komunikacyjnych i przemysłowych, jako jeden z przejawów wiodącego faktora obronności, obecnego nieprzerwanie od końca I wojny światowej aż do okresowego odprężenia związanego z rozpadem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. W przedmiotowej grupie zabytków należy zwracać uwagę na potencjalne próby nacisków inwestorów dążących do zastosowania rozwiązań, stojących nieraz w sprzeczności z rzeczywistą chłonnością adaptacyjną takich zespołów lub pojedynczych obiektów.

² Rok ten przyniósł przyspieszenie zimnej wojny i eskalację zagrożenia III wojną światową. Nastąpiło zakończenie wojny koreańskiej niejako w przeddzień jej jądrowej eskalacji co uprawdopodobniło jej zagrożenie użycia broni jądrowej, śmierć Stalina wraz z walką o władzę w ZSRS, powstanie berlińskie i równocześnie pozyskanie przez Związek Sowiecki broni termojądrowej oraz początki wprowadzania przez USA bombowców o zasięgu globalnym a następnie międzykontynentalnych rakiet balistycznych (Atlas Titan 1 - po 1955 r.).